

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.15421/391985>

Чистоколяний Я. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління
Дніпровського університету імені Олеся Гончара

НАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ КУРСУ УКРАЇНИ НА ЗДОБУТТЯ ПОВНОПРАВНОГО ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

URGENT PROBLEMS OF THE CONSTITUTIONALIZATION OF UKRAINE'S COURSE TOWARDS FULL MEMBERSHIP IN THE EUROPEAN UNION

Стаття присвячена дослідженню нагальних проблем конституціоналізації курсу України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Йдеться про проблеми, котрі виникли або зазнали певних змін разом з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Конституції України щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору» від 7 лютого 2019 р. На думку автора, він помітно змінив правову ситуацію навколо просування до ЄС. Адже відтепер встановлена незворотність курсу на вступ до ЄС, а не просто на інтеграцію, котра може відбуватися у різних організаційно-правових формах, тобто і без повноправного членства у Союзі. Вказана незворотність набула найвищої юридичної сили, будучи конституційною нормою, зобов'язуючою державу до вчинення відповідних дій та утримання від будь-яких інших. Наприклад, пошуків аналогічних за правовою природою міжнародних організацій та розгляду можливостей участі в них. Автор вважає, що внаслідок цього Закону та внесених на його підставі змін до Конституції України набули особливої актуальності проблеми конституціоналізації прагнення держави до набуття повноправного членства у ЄС та вчинення нею необхідних правно-політичних та інституційних дій і перетворень. Відповідно до мети та дослідницьких завдань, висунутих автором, у статті проаналізоване саме поняття «конституціоналізація» як відносно нове в теорії конституційного права, а також розглянуті нагальні питання щодо змін в Основному Законі, необхідних для вступу до ЄС, та закріплення в ньому відношення до цінностей Союзу з перспективою подальшої його конкретизації. У статті запропоновані зміни до Конституції України, необхідні для створення засад конституційності курсу на набуття членства в ЄС. Стосовно цінностей ЄС, то на сучасному етапі інтеграції України було б достатньо зазначити їх визнання, просування та забезпечення доповненням, наприклад, до ст.15. Отже, в статті викладені лише окремі висновки стосовно нагальних проблем конституціоналізації стратегічного курсу України на набуття повноправного членства в ЄС та визначені напрями подальшого дослідження теми.

Ключові слова: конституціоналізація, Європейський Союз, інтеграція, Договір про Європейський Союз, Хартія основних положень прав ЄС, делегування суверенних прав, референдум, цінності Європейського Союзу.

This article is devoted to research of essential problems of the constitutionalization of Ukraine's course towards full membership in the European Union. This refers to problems which appeared or were affected in some way alongside the adoption of the Law of Ukraine "On Amendments to Constitution of Ukraine (regarding the state's strategic course on obtaining full membership in the European Union and North Atlantic Treaty Organization)" from 7 February 2019. According to the author, the Law has significantly changed the legal situation around the advancement towards the EU. After all, the course is from now on established irreversibly towards accession to the EU, not just towards integration, which can take place in various organizational and legal forms, not necessarily including full membership in the EU. Also, said irreversibility gained the highest legal power while being the constitutional norm, which obliged the state to perform respective acts and refrain from any others, such as searching for international organizations similar by their legal nature and considering the possibility of membership in them. The author believes that the problems of constitutionalization of the state's aspiration towards full membership in the EU and performing necessary legal, political and institutional actions and transformations gained particular relevance due to this Law and the changes made on its basis. According to the objective and research tasks put forward by the author, the very notion of constitutionalization is analyzed in the article as relatively new in the constitutional law theory. Also the questions about changes in the Basic Law necessary for EU membership and consolidation of the treatment of the Union's values with perspective of its further specification are addressed as essential. The article proposes changes to the Constitution of Ukraine necessary for creating the basis for the constitutionality of the course towards the EU membership. Regarding the values of the EU, in the current stage of Ukraine's integration it would be sufficient to note acknowledgement, promotion and providing addition to them, e. g. to Article 15. So only certain conclusions about the urgent problems of the constitutionalization of Ukraine's strategic course towards full membership in the EU and the directions of further research are stated in the article.

Key words: constitutionalization, European Union, integration, Treaty on European Union, Charter of Fundamental Rights of the European Union, delegation of sovereign rights, referendum, EU values.

Курс на інтеграцію до Європейського Союзу Україна прийняла невдовзі після відновлення суверенітету в повному обсязі, а згодом у Стратегії інтеграції України до ЄС, котра була затверджена Указом Президента (1998 р.), і у Законі України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» від

1 липня 2010 року, де вказувалася і кінцева ціль інтеграції – набуття членства у Союзі [1; 2]. Після прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного

договору)» від 7 лютого 2019 року правова ситуація навколо зазначеної цілі суттєво змінилася. Адже була встановлена конституційна норма про незворотність стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в ньому, так само як і в НАТО [3]. Закріплення євроінтеграційного курсу в Основному Законі породжує і нагальні проблеми щодо його конституціоналізації, тобто проблеми формування та розвитку ефективного конституційно-правового механізму регулювання дій держави та суспільних відносин у напрямку набуття членства у Союзі. Зрозуміло, що передусім йдеться про нормативні основи, конституційне законодавство, необхідність надати ознак цілісності відповідному конституційно-правовому інституту. Наразі він представлений, як бачимо, тільки положеннями названого вище Закону, що не може вважатися достатнім для ефективного регулювання.

Проблема конституціоналізації інтеграції України до ЄС вже не перший рік привертає увагу науковців і практиків. Розгляду окремих її аспектів чи питань присвячені праці Г. Довгань, В. Кампо, В. Муравйова, Т. Подорожної, Н. Пархоменко, Т. Середи, О. Стрельцової, Я. Чернопишук, Ю. Шемшученко та інших. Визнаючи їх внесок у дослідження проблематики теми, слід зазначити, що вони були написані до названих вище змін у Конституції. Тому в них розглядаються переважно питання конституційно-правового регулювання процесу інтеграції держави до ЄС загалом, її просування до європейського економічного, політичного і правового простору. Водночас питання щодо конституційно-правових умов, змін до Конституції, необхідних для вступу до Союзу, конституційних обов'язків державних органів, виконання яких є необхідним для досягнення зазначеної мети, відношення держави до цінностей Союзу та інші достатнього висвітлення не отримали.

Враховуючи актуальність теми, її практичне значення, ступінь розробки наукою, автор вбачає мету статті у спробі збільшити обсяг відповідних знань, котрі можуть сприяти здійсненню обраного державою стратегічного курсу на отримання повноправного членства у ЄС. Оскільки тема є доволі широкою, мета обмежується наступними дослідницькими завданнями. По-перше, загальним аналізом поняття «конституціоналізація курсу України на здобуття повноправного членства в ЄС». По-друге, визначенням змін у Конституції України, необхідних для вступу держави до Союзу. По-третє, розглядом питання про статус цінностей Європейського Союзу в конституційному праві України, пам'ятаючи, що він заснований саме на цінностях, спільних для європейської цивілізації загалом. Поняття «конституціоналізація» стало ключовим у юристів ЄС відносно недавно, але сьогодні перетворилося на один із найчастіше повторюваних термінів у академічних дискусіях і політичних коментарях. Згідно з визначенням одного з відомих науковців М. Лафліна (Martin Laughlin), «під конституціоналізацією розуміється спроба підпорядкувати всі дії уряду в певній галузі структурним процесам, принципам і цінностям

конституції» [4, с. 1]. Це визначення доповнюється й іншими. Так, академічними вченими Європейського Союзу конституціоналізація інтерпретується як правова інтеграція держав-членів, котра починається з їх конституцій. Сьогодні загальна вимога до них полягає в тому, що вони передусім мають охоплювати три корінні чи основоположні принципи ЄС: прав людини, розподілу влад і представницької демократії. В такому концепті підставою є визнання федеративної правової системи ЄС [5]. Зрозуміло, що правова система України перебуває за її межами, і держава, прагнучи до вступу в Союз, має власними діями досягати її наближення до європейського права, насамперед конституційного. Поряд з названими до поняття конституціоналізації додаються також розробка й прийняття самої конституції, внесення змін та доповнень новими нормами, принципами й доктринами. Велику роль в цьому процесі відіграють конституційні суди, інтерпретація ними конституційних норм та принципів.

Загалом викладені положення поділяються й українськими дослідниками. На думку Н. Бочарової, в науці конституційного права України сформувався загальний концепт конституціоналізації. Разом з тим зберігається плюралізм підходів до з'ясування окремих аспектів. Щодо її масштабів, то є певний консенсус, тобто вважається, що конституціоналізація має охоплювати всю правову систему [6, с. 60].

Із загальних дефініцій поняття слушно назвати розроблену Т. Подорожною, за якою це «процес проникнення конституційних положень і принципів (цінностей) у структуру правової системи з метою трансформації загальних положень Конституції» [7, с. 192]. Як зазначає науковець, «принципове значення має не тільки сприйняття норм конституції іншими галузями права, а і розвиток безпосередньо самого конституційного права» [8, с. 62]. Заслугує на увагу й визначення конституціоналізації, запропоноване О. Стрельцовою. «Це, – пише вона, – здійснюваний на засадах конституціоналізму перманентний процес конституційного оформлення (юридичної інституціоналізації) найбільш значущих суспільних відносин та ціннісних установок з метою подальшої об'єктивації конституційних норм, принципів і цінностей у всі структурні компоненти правової системи» [9, с. 80].

Конституціоналізація курсу України на отримання повноправного членства в ЄС вимагає, зрозуміло, конкретизації загальної дефініції. На думку Т. Середи, її можна визначити, як «комплекс заходів зі створення конституційних та інших правових умов для визначення засад членства України, яке полягає в закріпленні в нормах Конституції України головних основ участі України в Європейському Союзі, а також втілення права Європейського Союзу у правову систему України» [10, с. 8–9]. Аналогічне визначення раніше запропонувала й Я. Чернопишук, хоча воно включає й деякі інші складники. Скажімо, акти тлумачення органами конституційної юстиції Конституції та нормативно-правових актів відповідно до європейського права, а також належне усвідомлення

«громадянами політико-правових відносин між державою та ЄС [11, с. 9]. Розглядаючи досвід вступу до Союзу постсоціалістичних держав, дослідниця вказує, що практично у всіх конституціоналізація вказаного процесу виявилася у змінах до конституції, внесених згідно з положеннями установчих договорів, а також у діяльності національних конституційних судів [11, с. 11].

Зрозуміло, що процес конституціоналізації курсу України на вступ до ЄС після внесення змін до Конституції має здійснюватися у багатьох напрямках. Але, ймовірно, на сучасному його етапі нагальними, потребуючими прискореного вирішення є питання щодо конституційності самого прагнення держави вступити до ЄС, враховуючи його наднаціональний характер. Адже таке бажання, коли воно втілюється в конкретні політико-правові дії, породжує питання і про передачу (делегування) в компетенцію Союзу повністю чи частково (відповідно до принципу субсидіарності, застосовуваного в ЄС) багатьох суверенних прав. Водночас виникає і питання про закріплення в конституційному праві відношення до цінностей ЄС. Адже Союз заснований на цінностях, в чому полягає його фундаментальна особливість, а з іншого боку – цінності визначають основоположні начала правової системи ЄС.

Перша проблема певною мірою є наслідком недостатньо високої правової культури. Останнє виявилось хоча б у тому, що ціль отримати повноправне членство у ЄС зазначалась у звичайних законах («Про засади внутрішньої і зовнішньої політики») та Указі Президента про Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. Однак питання, наскільки вона є конституційною, враховуючи фундаментальні особливості ЄС, не розглядалось. У дослідженнях науковців на нього давалася ствердна відповідь, і лише в окремих висловлювалися певні сумніви. Принаймні в дисертації Я. Чернопищук вказувалось, що важливим сутнісним елементом конституційних перетворень в Україні в процесі інтеграції до ЄС є «конституційне закріплення норми, що визначає можливість участі держави в Європейському Союзі» [11, с. 13]. Отже, як бачимо, мета отримання повноправного членства не спиралася на відповідну конституційну норму, хоча згідно з нормою частини другої ст. 6 Конституції органи державної влади мають здійснювати свої повноваження у встановлених нею межах і відповідно до законів України. А членство в ЄС, не виключено, є поза межами, встановленими Основним Законом. До того ж, як відомо, у правовій державі діяльність її органів підпорядковується принципу «дозволено те, що прямо передбачено законом» та «заборонено все, що не передбачено законом» на відміну від принципу, котрий визначає відносини громадян з державою, а саме: «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Для більш конкретного розуміння правової ситуації, що склалася навколо мети отримати «повноправне» членство у ЄС, доцільно звернутися до постсоціалістичних держав, особливо пострадянських, котрі набули вказаний статус. Аналізуючи досвід,

скажімо, Естонії, який, до речі, привертає увагу багатьох фахівців, Г. Довгань зазначає, що у 1996 р. уряд утворив Конституційний комітет із експертів з правових питань, завданням якого було вивчення положень Конституції, необхідних для вступу до ЄС. У своїй доповіді Комітет дійшов висновку, що Естонія не може переслідувати цю мету без змін та доповнень до Основного Закону. Необхідність останніх пояснювалася принципом верховенства права ЄС, котрому не відповідала Конституція держави з її жорстким регулюванням питань суверенітету Естонії [12, с. 78]. Іншими словами, вона не містила норми, котрі надавали б право державі передавати суверенні права до компетенції міжнародної організації наднаціонального типу, правовий порядок якої засновується на делегованих у її компетенцію правах і на принципі (в числі інших) верховенства права організації по відношенню до національного права держав-членів, тим більше – на принципах його безпосереднього застосування і прямої дії. З необхідністю внесення потрібних для членства в ЄС змін та доповнень до Конституції погодилися політикум і юридична спільнота країни. Згідно з консенсусним рішенням: 1) зміни мали стосуватися винятково ЄС, а не будь-якої іншої міжнародної організації; 2) зміни, пов'язані з членством в ЄС, мали вноситися окремо від інших; 3) недоцільно змінювати всі суперечливі положення Конституції, оскільки це можна виправити у подальшому, шляхом тлумачення.

Власне, аналогічна проблема наявна і щодо конституційних умов приєднання України до ЄС. Сьогодні гадати, коли це відбудеться, недоречно, але, оскільки положення про незворотність цього курсу внесені у Преамбулу Конституції, то належить, дотримуючись логіки, внести відповідні зміни і до інших норм і статей Розділів Конституції. Справа в тому, що хоча принципи і цілі держави, зазначені в Преамбулі, на думку багатьох правників, мають юридичну силу, рівну силі конституційних норм, в ієрархії останніх пріоритетними є норми, котрі закріплюють загальні засади конституційного ладу (Розділ 1). Всі інші не повинні їм суперечити. А саме у вказаному Розділі й відсутні положення, котрі б надавали державі право на членство не тільки у ЄС та в аналогічних міждержавних союзах, але навіть у будь-яких міжнародних організаціях. З цієї точки зору виглядає цілком слушною пропозиція Т. Середи доповнити ст. 1 Конституції частиною другою такого змісту: «Україна приймає участь у міжнародних організаціях, якщо це не суперечить інтересам держави та її незалежності» [10, с. 4]. Можливо, за винятком останніх слів, оскільки виникає питання: чи суперечить членство у ЄС незалежності держави, чи ні?

Що ж до конституційних можливостей вступу до ЄС, то, на нашу думку, корисно звернутися до досвіду тієї ж Естонії. Тобто після вищевказаної пропозиції у частині третій ст. 1 зазначити, що «Україна делегує до компетенції Європейського Союзу встановлений установчими договорами обсяг суверенних прав і визнає верховенство його нормативно-правових актів стосовно всього національного законодавства

держави, принципи їх безпосереднього застосування та прямої дії разом з прийняттям її до ЄС». Знову ж таки слід вказати і на те, що вказані положення не розповсюджуються на будь-які інші міжнародні організації.

Такі зміни, як виявляється, усувають необхідність проведення референдуму з питань вступу до Союзу, оскільки вони самі приймаються за особливою процедурою і затверджуються всеукраїнським референдумом (ст. 156 Конституції). Запропоновані зміни та доповнення стосуються початкової стадії процесу конституціоналізації умов вступу до ЄС. Разом із дійсним просуванням наміченим курсом з необхідністю виникне потреба й у інших змінах та доповненнях до Основного Закону. Наприклад, до ст.8, відповідно до якої закони та інші нормативно-правові акти не тільки «приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй», але водночас вони мають узгоджуватися з принципами та цінностями ЄС і максимально можливою мірою відповідати нормативно-правовим актам Союзу з подібним предметом регулювання, враховуючи його конкретні особливості. Тим більше, що останнє нерідко декларується і сьогодні.

Наступною проблемою, котру належить вирішувати, є визначення на конституційному рівні відношення до цінностей ЄС. Зазвичай вказується, що в Конституції закріплені цінності, аналогічні європейським, але цього, на нашу думку, недостатньо. Сам Союз, про що вказувалося вище, заснований на цінностях. Вони закріплені в Договорі про ЄС, їх дотримання й просування є обов'язком не тільки Союзу, але й держав-членів. Згідно з чинною консолідованою версією Договору (Лісабонського) закріплені цінності «поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків» (ст.2) [13]. У Преамбулі до Хартії Основоположних прав ЄС, інкорпорованої до первинного права Союзу згідно з ст.1 Договору про ЄС, вказується, що Союз заснований «на неподільних універсальних цінностях гідності людини, свободи, рівності і солідарності; він базується на принципах демократії і верховенства права» [14].

Цінності Союзу розуміються академічними науковцями як фундаментальні етичні переконання суспільства, котрі не обмежуються правовою системою, а охоплюють усі суспільні відносини, дії та вчинки осіб і установ. Будучи закріпленими у праві, вони набувають ще й юридичних наслідків, стають правовими нормами і розглядаються як правові принципи. Цінності, на думку дослідників, мають застосовуватися як конституційні підвалини, а у разі більш менш точного визначення – як норми-принципи з належним до виконання змістом. Вони є загальними й абстрактними цілями і спільними благами самі по собі. Тобто не виводяться з інших цілей і благ, є «абсолютними, автономними, останньою інстанцією» [15].

Цінності не тільки вважаються спільними для всіх держав-членів та їх народів. Вони виконують також функції зміцнення й просування єдності, інтеграції, законності в межах правового і політичного порядку Союзу. З ними пов'язується внесок у стабільність ЄС і виконання методологічної функції в інтерпретації інших норм права [15].

Цінності ЄС для держав-членів є обов'язковими на підставі їх закріплення в установчих договорах та принципу верховенства права Союзу. Для України ситуація інша, оскільки вона не член ЄС. Отже, виникає питання, наскільки конституційні цінності України відповідають цінностям ЄС, котрі формально не є для держави обов'язковими, а вона прагне до набуття членства у Союзі. До того ж декларує і свою «європейську ідентичність» [16]. На нашу думку, приступити до його вирішення доцільно внесенням доповнення до Конституції, наприклад, до ст. 15, за яким Україна визнала б цінності ЄС в тому вигляді, як вони викладені у ст. 2 Договору про ЄС та у Хартії основоположних прав Союзу, та проінтерпретовані в актах Суду, з обов'язком їх дотримання й просування у всі сфери суспільного життя та правову систему держави.

Торкаючись проблеми цінностей, належить вказати, що дослідники висловлюють подекуди серйозні зауваження щодо стану з їх дотриманням та забезпеченням у самому Союзі. Особливо це стосується постсоціалістичних держав-членів, насамперед щодо цінностей верховенства права, рівності осіб, що належать до меншин, принципів демократії і так далі. Режим, що склався у вказаних державах, науковці визначають як «гібридний» між колишнім авторитарним та європейським ліберально-демократичним. Такий тип характеризується наявністю писаної конституції, конституційних інститутів і водночас невідповідністю реального життя приписам Основного Закону [17]. Цікаво, що відомий науковець В. Муравйов, оцінюючи стан дотримання такої основоположної цінності ЄС, як принципи демократії, в Україні, зазначив, що демократії в нашій державі помітно більше, ніж у РФ або Білорусії, але порівняно навіть зі Словаччиною (він, правда, поряд з нею називає й Австрію) вона не є демократичною. Це ж стосується й інших цінностей. Так, на думку вченого, в Україні не реалізована європейська модель верховенства права, постійно порушуються права людини, ЗМІ обслуговують своїх власників, політичні партії неструктуровані, ідейно аморфні, корупція у державному апараті процвітає тощо [18, с. 102]. Науковець цілком слушно зазначив, що Україна не може негайно стати іншою. В ній необхідна заміна системи цінностей, котру може забезпечити лише чітка орієнтація на європейські, а це потребує тривалого часу. Саме тому, ймовірно, на сучасному етапі доцільно обмежитися запропонованим вище доповненням до Конституції України, а всі наступні вносити поступово, за мірою необхідності разом із з'ясуванням змісту і значення окремих цінностей ЄС та їх співставлення із вітчизняними конституційними. Отже,

конституціоналізація цінностей ЄС в Україні може становити окремий напрям конституційної реформи поряд з іншими.

Таким чином, судження та висновки, викладені у статті, дають змогу з'ясувати, які першочергові заходи необхідно здійснити у подальшому процесі конституціоналізації курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу, виходячи з останніх змін у Конституції держави. Вони мають створити міцне конституційно-правове підґрунтя для цілеспрямованої і послідовної діяльності органів державної влади з метою забезпечити його незворотність. Це

дослідження дає також змогу окреслити напрями подальшої розробки теми. Одним з них може бути пошук шляхів зміцнення ціннісної основи Основного Закону держави через з'ясування і застосування цінностей ЄС. Адже натомість конституційні перетворення та модернізації ризикують обмежитися чистою «політичною технологією», тобто простим перерозподілом повноважень між «гілками» державної влади та її окремими інститутами. Певні побоювання стосовно останнього наявні, тим більше, що вони можуть статися і без конституційних змін, так би мовити, за фактом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Указ Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11 червня 1998 р. № 615/98 зі змінами та доповненнями. URL: www.sdfm.gov.ua
2. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI зі змінами та доповненнями. URL: zakon.rada.gov.ua
3. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» від 7 лютого 2019 р. № 2680-У111. URL: zakon.rada.gov.ua.
4. Laughlin M. What is Constitutionalization? Yearbook of European Law.V.21. Issue 1.P. 1-11.URL:oxfordscholarship.com.
5. Janik E. What is “Constitutionalization” and what has been its significance? URL: academia.edu/6186561.
6. Бочарова Н.В.К. Концепт конституціоналізації в сучасній конституційній теорії. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Вип. 49. Т. 1. 2018. С. 58–61.
7. Подорожная Т. Основная цель Конституции – конституционализация правовой системы. *Закон и жизнь*. 2013. № 8/4. С. 188–192.
8. Подорожна Т.С. Верховенство Конституції як складова верховенства права: проблема конституціоналізації правового порядку. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 61–63.
9. Стрельцова О.В. Конституціоналізація правової системи: поняття та сутнісні риси. *Публічне право*. 2016. № 1(11). С. 75–81.
10. Серета Т.С. Конституційно-правова реформа як основа інтеграції України до Європейського Союзу : автореферат дис...канд. юр. наук. Київ. 2017. 21 с.
11. Чернопищук Я.В. Конституціоналізація процесу європейської інтеграції України : автореф. дис...канд. юр. наук. Київ. 2013. 24 с.
12. Довгань Г.В. Конституційні зміни як передумова вступу Естонської республіки до Європейського Союзу. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 78–82.
13. Консолідовані версії договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/E83/01). URL: ligazakon.net.
14. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2012/C326/02). URL: europa.eu.
15. Mader O. Enforcement of EU Values as Political Endeavour: Constitutional Pluralism and Value Homogeneity in Times of Persistent Challenges to the Rule of Law. *Hague Journal of the Rule of Law*. V. 11. T. 1. P. 133–170. URL: springer.com.
16. Конституція України від 26 червня 1996 р. №254к/96-ВР. Редакція від 21 лютого 2019 р. Підстава 2680-У111. URL: zakon.rada.gov.ua.
17. Halmai G. The application of European Constitutional Values in EU Member States. *European Journal of Law Reform*. 2018. № 2-3(20). P. 10–35. URL: elevenjournals.com.
18. Muraviov V. Principles and values of the European Union and the legal order of Ukraine. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Вип. 138. 2019. С. 97–105.